

”Onko meille keskiaika takaisin palaamassa?”

Suomen arkkipiispansauvan valmistus vuonna 1931

VISA IMMONEN

MUINAISTUTKIMUKSEN JA KIRKKOPOLITIIKAN SÄIKEITÄ

Vuonna 1931 valtionarkeologi Juhani Rinteen (1872–1950) suunnittelema sauva lahjoitettiin virkatunnukseksi arkkipiispa Lauri Ingmanille (1868–1934). Edellisen kerran piispansauvaa oli Suomessa käytetty arkkipiispan arvonmerkkinä 1500-luvulla, joten Rinne oli luomassa evankelis-luterilaiselle kirkolle uudenlaista aineellisen kulttuurin perinnettä. Tämä ei jäänyt huomaamatta aikalaisilta. Dogmatiikan ja siveysopin professori Antti Jaakko Pietilä (1878–1932) sivalтели lahjoitusta: ”Kansa tarvitsee leipää, sekä ruumiillista että hengellistä, mutta kirkon johtajat leikkivät sen silmäin edessä lasten leluilla.”¹ Arkkipiispansauvan ja sen kirvoittaman keskustelun moninaisia säikeitä ovat muun muassa antikvaarinen tutkimus, kansallisuusaate ja kirkkopolitiikka. Niitä toisiinsa yhdistävä käsite on *keskiaikaisuus*, joka on jatkossa tarkasteluni keskiössä.

Modernin antikvaarisen työn katsotaan useimmiten pyrkivän menneisyyden jäänteiden neutraaliin, tutkimustyöhön pohjaavaan vaalimiseen. Tämän työn ehtoina ovat tietynlaiset yhteiskunnalliset ja taloudelliset olosuhteet. Muinaistutkimus tuo esiin ja luo sekä aineellisia jatkumoa että katkoksia historian ja nykyisyyden välille. Tietyt aikakaudet ja muinaismuistoryhmät korostuvat toisten kustannuksella sekä saavat tietynlaisen muodon moninaisten

yhteiskunnallisten ja akateemisten tarpeiden ristivedossa. Antikvaarinen työ ja sen tekijät ovat poliittisia, piispansauvan tapauksessa kirkkopoliittisia, tavoilla, joita alan ammattilaiset eivät välttämättä edes osaa aavistaa.²

Restaurointi- ja tutkimustoiminnassa maailmansotien välisenä aikana oli erityisen näkyvä sija Suomen keskiajan muistoilla, mikä henkilöityi valtionarkeologi Juhani Rinteen uraan. Rinteen elämäntyöksi on nostettu Turun tuomiokirkon restaurointi, jota hän johti arkkitehti Armas Lindgrenin (1874–1929) kanssa koko 1920-luvun. Tuomiokirkko vihittiin uudelleen käyttöön vuonna 1929, mutta ikään kuin restauroinnin jälkikaikuna opetusministeri ja teologian tohtori Paavo Emil Virkkunen (1874–1959) antoi seuraavana vuonna Rinteelle toimeksi uuden arkkipiispansauvan suunnittelun. Suunnitteluprosessi osoittaa modernin valtiiovallan merkityksen menneisyyden suojelussa ja tuottamisessa: sauvan valmistuksen alkuunpanija oli opetusministeri ja toteuttajana toimi valtion virkamies Rinne, menneisyyden aineellisten muistojen byrokraatti. Ennen uuden arkkipiispansauvan valmistushistoriaa esittelen Turun tuomiokirkossa säilytettävän vanhan sauvan taustaa ja piispansauvan käyttöä Suomessa ennen 1900-lukua. Valmistushistorian jälkeen tarkastelen uuden virkatunnuksen herättämiä reaktioita, ja lopuksi pohdin sauva kiinnekehä Rinteen käsitystä keskiaikaisuudesta.

TURUN TUOMIOKIRKON PIISPANSAUVA ENNEN JA JÄLKEEN REFORMAATION

Turun tuomiokirkossa säilytetään vanhaa piispansauvaa, joka tutkimuskirjallisuudessa yksimielisesti katsotaan keskiaikaiseksi. Sauva on esillä tuomiokirkkomuseon pysyvässä näyttelyssä. Metallinen, paimensauvasta muistuttava käyrä koukkuosa on hävinnyt, ja jäljellä on punaisella sametilla päällystetty ja kultalangoin kirjailtu sauvaosa sekä suuri kuutiomainen vuorikristallikoriste sen yläpäässä. Vuorikristallin ylä- ja alapuolelle on sijoitettu profiloitunut, valkoiseksi värjätyt koristevahvikkeet. Vastaavankaltaiset vahvikkeet on myös sauvan keskellä ja alapäässä. Sauva päättyy lieriömäiseen piikkiin. Tämän piispan virkatunnuksen ohella tuomiokirkon esineistöön sisältyy keskiaikainen piispanhiippa, joka on ”alkujaan [ollut] päällystetty valkoisella silkillä kultapäärmeineen, jakolaskoksessa oleva punerva sametti [on] vielä varsin hyvin säilynyt”.³

Sauvan alkuperää tai valmistusajankohtaa ei täsmällisesti tunneta. Juhani Rinne ehdottaa vuonna 1932 painetussa tutkimuksessaan *Pyhä Henrik: Piispa ja marttyyri*, että esine on alkuperäisessä asussaan kuvattu Nousiaisten kirkkoon pystytetyn Pyhän Henrikin sarkofagin kupariseen päällystelyyn (kuva 1). Siinä Pyhä Henrik nähdään täydessä piispan virka-asussa aivan kuten pyhimyksen jalkojen juureen rukoukseen polvistunut, muistomerkkin lahjoittanut piispa Magnus Tavastkin (piispana 1412–1450). Magnus Tavastin piispansauva nojaa hänen oikeaan kainaloonsa, kun taas Pyhällä Henrikillä sauva on vasemmassa kädessä. Molempien sauvojen päässä on lehväkoristeinen koukku ja sen alapuolella kuutiomainen vuorikristalli hopeiseen kehikkoon sijoitettuna. Kehrän pintaan on upotettu kahdeksan soikiomaista jalokiveä. Varsiosan ympäri kiertyy ”sama kultalankakierros [kuin tuomiokirkon sauvassa] sillä erotuksella vain, että alkuperäisessä sauvassa on toinenkin samanlainen kultalanka, joka kiertää sauvaa päinvastaiseen suuntaan, mutta jonka vaskenpiirtäjä, kenties säilyttääkseen sauvan yleisluodon selvempänä, on jättänyt kaivertamatta”. Yksinkertaistamisella Rinne selittää myös koristevahvikkeiden uupumisen kaiverruskuvas-

Kuva 1. Päällyslaatta 1400-luvun alkupuolelle ajoitetusta Pyhän Henrikin sarkofagista Nousiaisten kirkossa. Laattaa on kaiverrettu pyhimys täydessä piispallisessa asussaan. Kuva: Edgren & Melanko 1996, 43.

1 Pietilä 1931, 81; ks. Tiililä 1972.

2 Ks. esim. Fewster 2006.

3 Finnberg 1929, 150.

ta. Myös tuomiokirkossa säilytetty keskiaikainen piispanhiippa on Rinteen arvion mukaan ikuistettu kuparilaattaan.⁴

Paavali Juustenin kronikan mukaan piispa Hemming (piispana 1338–1366) lahjoitti Turun tuomiokirkolle piispan hiipan ja sauvan,⁵ ja Magnus Tavast puolestaan arvokkaita, Venetsiasta hankkimiaan alttarivaatteita ja muuta liturgista välineistöä.⁶ Rinne arvelee, että Magnus Tavastin lahjoittama piispankaapu saattaisi olla kuvattuna sarkofagiin,⁷ mutta muutoin ei yhdistä julkaistuissa teksteissään tuomiokirkon keskiaikaista sauvaa kumpaankaan piispankronikan kohdista. Julius Finnberg on suosukaisempi *Turun Tuomiokirkon vuosisataiset vaiheet* -kirjasessa (1929) ja pitää mahdollisena, että nykyinen sauva on piispa Hemmingin lahjoitus.⁸

Keskiajan loppuvaiheilta on sen sijaan kirjallinen tieto, jonka Rinne katsoo Turun tuomiokirkon historiassaan koskevan sauvaa ja hiippaa. Sen mukaan vuonna 1509 tanskalainen Otto Rud anasti Turkuu ryöstellessään tuomiokirkosta muun muassa piispan mitran ja sauvan. Jo niinkin pian kuin 29.1.1516 turkulainen kaniikki Andreas Jacobi tiedotti tuomiorovasti Paavali Scheelille niiden palauttamisesta Uppsalan tuomiokirkkoon. Välineet toimitettaisiin takaisin Turkuun keväällä. Virallinen ilmoitus esineiden saamisesta takaisin annettiin paavin legaatille Johannes Arcimboldukselle 22.2.1518. ”Tälle matkalle olivat kuitenkin mitrasta jääneet sen jalokivet ja luultavasti myös sauvasta sen hopeainen ja kullattu koukkupää sekä hopeinen kullattu kehys sen suuren vuorikristallin ympäriltä.”⁹ Sauvan myöhempiä vaiheita Rinne ei sen laajemmin pohdi.

Reformaatio muutti valtiovallan ja kirkon suhtautumista hiippaan ja sauvaan. Vuonna 1554 Mikael Agricola vihittiin Turun ja Paavali Juusten Viipurin piispaksi, minkä jälkeen Agricola toimitti Neitsyt Marian syntymäjuhlan piispanmessun hiippa päässään. Kustaa Vaasa närkästyi tällaisesta paavillisuudesta.¹⁰ Turun tuomiokirkon sauva mainitaankin vuonna 1557, kun Kustaa Vaasan hopeakamariin kirjattiin toimitetuksi kirkkohopeiden konfiskaation yhteydessä sauvan hopeinen koukku. Asiakirjassa sen painoksi ilmoitetaan 4 luotimark-

kaa, 15 luotia ja 3 kvintiiniä eli noin kilogramma. Olle Källström pitää mahdollisena, että kyseessä on sama sauva, joka palautettiin Turkuun Otto Rudin ryöstön jäljiltä.¹¹ Reformaation nimissä takavarikoitiin sauva myös Linköpingin tuomiokirkosta, kaksi sauvaa Västeråsin tuomiokirkosta ja yksi sauva, mahdollisesti abbedissan virkatunnus, Vadstenan birgittalaisluostarista.¹²

Kustaa Vaasan ja Eerik XIV:n hallituskausina piispansauvaa ja mitraa ei yleensä käytetty, vaikka jälkimmäisen kruunajaisia varten hankittiin Uppsalan tuomiokirkkoon sekä kuorikaapu että hiippa. Juhana III:n kaudella vuonna 1571 laadittu kirkkojärjestys jättää pois sauvan ja hiipan piispanvihkimyksestä,¹³ mutta jo vuoden 1575 *Nova ordinantia ecclesiastica* ilmoittaa mitran ja sauvan käytön vapaaehtoiseksi.¹⁴ Uppsalan tuomiokirkossa 14.7.1575 toimitetussa piispanvihkimyksessä Turun piispa Paavali Juusten muiden piispojen muassa astui alttarille päässään mitra. Kappalaiset kantoivat piispojen edellä sauvoja. Uusille piispoille annettiin hiippa, sauva ja sormus. Tätä kehitystä noudattaen vuonna 1576 Juhana III:n antamassa katolissävytteisessä liturgiaohjeessa mitra ja sauva ovat itsestäänselvyyksiä. Edellinen symboloi Jumalan suojelusta ja oppia, jälkimmäinen välttämätöntä kirkkokuria.¹⁵ Juhana III lahjoitti hiippoja ja sauvoja valtakunnan eri hiippakuntiin, mutta tietoa Turkuun tehdyistä lahjoituksista ei ilmeisesti ole.¹⁶

Vuoden 1579 tekstissä *Directorium quando pontifex seu episcopus missam pontificaliter seu solenniter celebraturus est* annetaan tarkka ohjeistus siitä, kuinka mitraa ja sauvaa oli käytettävä ja pitkö piispalla olla messussa hiippa, sauva vai molemmat.¹⁷ Uppsalan tuomiokirkossa vihittiin 8.9.1583 yhtä aikaa Ericus Eriki Sorolainen Turun ja Petrus Benedicti Västeråsin hiippakunnan piispaksi, ja ainakin Västeråsista lähetettiin kuorikaapu, sauva ja muita tarvikkeita vihkimystä varten. Pari päivää tilaisuuden jälkeen kaikki Ruotsin piispat allekirjoittivat asiakirjan, jossa lupauduttiin toimitamaan suurten juhlapyhien aikana messu täydessä piispanpuvussa.¹⁸

Uppsalassa vuonna 1593 järjestetty synodi pyrki Juhana III:n katolisten uudistusten poistamiseen.

Nova ordinantia ja vuonna 1575 kirkkojärjestykseen tehdyt lisäykset piispanvihkiäisistä ja piispanpuvuista peruutettiin. Jo seuraavan vuoden helmikuussa arkkipiispa Abraham Andreae Angermannus vihittiin virkaansa vailla voiteltua, piispanhiippaa tai sauvaa.¹⁹

Vuonna 1630 Turun tuomiokirkon inventaari mainitsee piispansauvan ja -hiipan ilman tarkempia kuvailuja.²⁰ Inventaari laadittiin Isaacus Rothoviuksen (piispana 1627–1652) piispuuden aikana. Hänestä katkeamattomana alkava piispojen muotokuvien sarja paljastaa, että Suomen piispat esiintyivät Rothoviuksesta lähtien virkatunnuksenaan ainoastaan aikakauden musta papinpuku, ja myöhemmin kuningas Kustaa IV Adolfin (hallitsijana 1792–1809) lahjoittama kultainen risti kaulassaan. Viran merkinä piispoilla oli myös kaapu, mutta sellaista käytettiin sangen harvoin.²¹

Turun tuomiokirkon keskiaikaisen hiipan kerrotaan inventaarissa vuodelta 1735 olevan rikkinäinen.²² Myöhemmin vuodelta 1777 on säilynyt kirjallinen tieto, että sauvan 22 luodin eli noin 300 gramman painoinen hopeakädensija sulatettiin uusien ehtoollisvälineiden valmistamiseksi.²³ Samoihin aikoihin Kustaa III ryhtyi palauttamaan hiipan käyttöä, ja vuodesta 1774 lähtien se oli käytössä kaikissa kuninkaallisen perheen toimituksissa. Päähinettä ryhdyttiin hiljalleen käyttämään myös piispanvihkimysten yhteydessä. Ensimmäisen kerran piispansauvaa tiedetään käytetyn vuonna 1780, kun Uppsalan arkkipiispa Karl Fredrik Mennander vihki Johan Wikgårdin Göteborgin hiippakunnan piispaksi. Tämän jälkeen sauva oli käytössä satunnaisesti piispanvihkimyksissä kautta 1700-luvun lopun. Silti ei ole todennäköistä, että vuonna 1792 Porvoon piispaksi vihitty Zacharias Cygnaeus vanhempi tai vuonna 1803 Turun piispaksi vihitty Jakob Tengström olisivat saaneet hiipan tai sauvan. Tengströmiä pyydettiin vuonna 1807 tuomaan kuningattaren kirkottamiseen mukanaan piispanpuku ja hiippa.²⁴

Ruotsin vuoden 1811 kirkkokäsikirjan mukaan hiippa ja sauva on annettava vihkimyksessä uudelle piispalle viran merkeinä, mutta kehitys Suomessa otti toisen suunnan. Tengströmin käsikirjakomitean pöytäkirjassa vuonna 1819 piispanvihkimyksestä

todetaan, että hiippaa ja sauvaa koskevat kohdat voitaisiin jättää pois, koska hiippoja ja sauvoja ei Suomen hiippakunnissa ole. Kirkkokäsikirja vuodelta 1886 ei mainitsekaan kuorikaapua, hiippaa eikä sauvaa.²⁵

TURUN KESKIAIKAINEN SAUVA OSANA EUROOPPALAISTA PERINNETTÄ

Rinteen tutkimusten jälkeen tutkimuskirjallisuudessa esitetyt tulkinnat eivät juuri ole muuttaneet käsitystä tuomiokirkon sauvan iästä tai luonteesta. Merkittäviä muutoksia sen ajoitukseen ei liene odotettavissakaan ilman luonnontieteellisiä menetelmiä,²⁶ mutta laajemman kuvan piirtäminen keskiaikaisten piispansauvojen käytöstä paljastaa kyseenalaisia oletuksia ja muita ongelmakohtia Rinteen argumentoinnissa.

-
- 4 Rinne 1932, 255, 257 kuva 129.
  - 5 Paulus Juusten 12:6.
  - 6 Paulus Juusten 17:88–97.
  - 7 Rinne 1932, 255.
  - 8 Finnberg 1929, 150.
  - 9 FMU 5870; 5957; Rinne 1948, 153–154.
  - 10 Paulus Juusten 25:81–86; Sepponen 2000, 24; Heininen 2005, 159.
  - 11 Källström 1939, 325.
  - 12 Källström 1939, 133.
  - 13 Nordström et al. 1872, 152–156.
  - 14 Nordström et al. 1872, 344.
  - 15 Nikula & Nikula 1987, 632.
  - 16 Sepponen 2000, 24.
  - 17 Kjölleström 1965, 92; Persson 1973, 144.
  - 18 Kjölleström 1965, 98–99.
  - 19 Kjölleström 1965, 108.
  - 20 Hausen 1884, 120; Nikula & Nikula 1987, 632.
  - 21 Heininen 2005, 159.
  - 22 Pylkkänen 1976, nro 37.
  - 23 Nikula & Nikula 1987, 634; Pylkkänen 1976, 38, 102–103.
  - 24 Kjölleström 1965, 25, 113.
  - 25 Sepponen 2000, 24; Priha 2000a, 39.
  - 26 Turun yliopiston arkeologian oppiaineessa Visa Immosella ja Heini Kirjavaisella on käynnissä projekti, jossa sauva ajoitetaan hiukkaskiihdytinten menetelmällä ja sen tekstiilialue analysoidaan.

Keskiajan kirkossa piispan täyteen asuun kuului vasemmassa kädessä pidetty piispan- eli paimensauva, *baculus pastoralis*. Vanhin maininta piispan-sauvasta on Toledon kirkolliskokouksesta vuodelta 633.²⁷ Vielä 1100-luvulla piispan-sauvalla ei ollut tiettyä johtomuotoa, vaikka Joseph Braunin mukaan käyrä pää olikin jo nupin ja T-kirjaimen mallisia päitä tavallisempi. Vasta 1400-luvulla piispan-sauvan muodoksi vakiintui kierrepäinen, versonupein koristeltu malli, jollainen on kuvattu Pyhän Henrikin sarkofagiin. Siinä yhdistyi vanha lammaspaimenen sauvan koukku elämää kuvaaviin versoihin.²⁸ Pohjolassa sauvasta tuli nimenomaan piispanviran symboli. Ilmaisia ”sauva ja istuin” (*staff oc stoll*) käytettiin keskiaikaisissa laeissa merkitsemään piispanvirkaa, ja virkaan astumiseen viitattiin sanonnalla ”tarttua sauvaan ja istuimeen”.²⁹

Pohjoismaiden vanhin säilynyt piispan-sauvan jäännös on pronssipäinen, lyötekoristeinen koukku Helgösta Upplannista.³⁰ Se on ajoitettu 700-luvulle, mutta sauvan ei oleteta löytöseudullaan olleen kirkollisessa käytössä.³¹ Sigtunasta on löydetty sauva 1100-luvulle ajoitetusta haudasta, mutta ei tiedetä kuuluiko se piispalle vaiko apotille.³² Sitä vastoin Ruotsin vanhin virkamerkinä pidetty piispan-sauva tunnetaan arkkipiispa Andreas Sunesenin (k. 1228) hauta-arkusta. Se on mahdollisesti valmistettu pelkästään hautaan laskemista varten.³³ Yhtään arkkipiispalle tämän elinaikana kuulunutta sauvaa ei ole säilynyt Skandinaviassa, mutta muistoja sellaisesta on kuitenkin hakattuna muun muassa Nils Brostropin (k. 1497) hautakiveen Lundin tuomiokirkossa.³⁴

Ruotsin vanhimpaan varmasti kirkollisessa käytössä olleeseen sauvaan kuuluvat norsunluiset jäännökset on löydetty Alvastran luostarin raunioista. Sauva lienee ollut 1300-luvun alun apotin virkamerkki.³⁵ Norjasta ei keskiaikaisia sauvoja ole säilynyt.³⁶ Tanskassa niitä on tallella useita. Sorøn luostarista periytyvää norsunluusauvaa, joka ajoitetaan vuoden 1200 tienoille, on pidetty itsensä piispa Absalonin virkatunnuksena.³⁷ Islannista tunnetaan kaksi piispan-sauvaa, joista vanhempi ajoitetaan 1000-luvun jälkipuoliskolle, ja nuorempi on talletettu vuonna 1211 kuolleen Skálholtin piispan

Páll Jónssonin sarkofagista.³⁸ Jopa Grönlannista on löydetty piispan-sauva Garðarin tuomiokirkosta, haudasta, jonka uskotaan kuuluneen vuonna 1209 kuolleelle piispa Jón Smyrille.³⁹

Katsaus piispan-sauvoihin osoittaa, että Turun tuomiokirkon vuorikristalliselle sauvalle ei ole säilynyt vastineita muualta Pohjolasta. Keski-Euroopassa piispan-sauvojen sekä vuorikristalliset koukut että koukun alapuoliset levennykset eivät kuitenkaan olleet poikkeuksellisia 1100–1400-luvuilla.⁴⁰ Tyyllisesti sauvan profiilikoristeet ja vuorikristallit edustavat goottilaista tyyliä, ja ajoittunevat tämän perusteella 1300–1500-luvuille. Nykytietojen pohjalta ei ole kuitenkaan pitävästi ratkaistavissa, onko kyseessä piispa Hemmingin tai Magnus Tavastin lahjoitus tai ehkä vielä myöhempi valmiste.

Eero Sepponen kyseenalaistaa Finnbergin ajatuksen, että Pyhän Henrikin sarkofagin laattaan kaiverrettu mitra olisi nimenomaisesti piispa Hemmingin lahjoitus, koska keskiajalla piispat saattoivat käyttää useita hiippoja.⁴¹ Hän kiinnittää huomiota myös siihen kirjalliseen tietoon, että tuomiokirkon piispan-sauvan jalometalliosia käytettiin vuonna 1777 uuden ehtoolliskaluston valmistukseen. Sepposen mukaan sulatettu koukku voi olla joko keskiaikainen tai Juhana III:n vuonna 1557 takavarikoidun koukun tilalle lahjoittama uusi kehärä. Ajatusta voidaan syventää: Koska nykyaikaan säilynyttä vanhaa sauvaa ei pysty sen tyyllisten tai muiden seikkojen perusteella ajoittamaan tarkasti, on epäselvää, kuinka vanhoja sen eri osat oikeastaan ovat. Oliko vuonna 1777 sulatettu metallipää Juhana III:n lahjoittama? Entä ovatko sekä sauva että samettikangas todella keskiajalta vai voisiko kangas olla keskiajan jälkeen korvattu uudella samalla, kun sauva sai uuden pään?

Yhtä ongelmallista kuin tuomiokirkon sauvan tarkka ajoittaminen on Rinteen tapa yhdistää meille säilynyt esine siihen virkamerkkiin, joka on kuvattu Pyhän Henrikin ja piispa Magnus Tavastin käteen Nousiaisten kirkon sarkofagissa. Nykytutkimuksen silmin Rinne on turhan uskalias lähestyessään keskiaikaista kuvailmaisua modernin naturalismin kaltaisena ilmiönä. Rinteen oletus kuvan ja esineen välisestä yhtäläisyydestä heikkenee entisestään

hänen pyrkiessään selittämään niiden välillä havaitsemansa erot yksinkertaistamisella. Sarkofagiin kaiverrettua sauvaa voidaan tulkita toisinkin. Tove Riska katsoo kyllä tuomiokirkon ja sarkofagin sauvan olevan mahdollisesti sama esine, mutta tarkastelee kuparilaatan sauvanvarteen kaiverrettua spiraalimaista uurretta Rinteestä poikkeavasti. Hän tulkitsee kierreuurteen jäljittelevän sarvivalaan sarven pintakuviointia. Tulkinta asettuu siten vastakarvaan Rinteen yksinkertaistamisajatuksen kanssa.⁴²

Pyrkimyksen Rinteen tulkintoja murentavien kysymysten ja vaihtoehtoisten historioiden esittämisellä on painottaa sitä, että tutkimuksissaan Rinne olisi voinut valita toisenlaisia historiakerromuksia, painottaa käsityksiään toisin tai vaikkapa korostaa väitteidensä epävarmuuksia ja aukollisuutta pitäytyen enemmän kuvailevassa otteessa. Ja vaikka Rinteen ajatukset voitaisiin kaikki vahvistaa joskus pitäviksi, totuudellisuus ei muuta niiden esittämisestä tietynä hetkenä eli 1930-luvulla koituneita seurauksia. Ne lainehtivat suomalaisessa kulttuurikentässä. Rinteen tutkimustekojen syyt ja vaikutukset ylittävät ahtaat antikvaarisen tieteen rajat.

UUDEN ARKKIPIISPANSAUVAN VALMISTUS

Suomen autonomian ajan viimeisen arkkipiispan Gustaf Johanssonin kausi alkoi 1899 ja jatkui hänen kuolemaansa saakka vuoteen 1930.⁴³ Johansson oli tiukan matalakirkollinen eikä koskaan käyttänyt sauvaa tai hiippaa. Hänen kuolemansa jälkeen puhalsivat kuitenkin uudenlaiset tuulet, kun ensimmäistä kertaa Suomen itsenäisyyden aikana valittiin ja vihittiin uusi arkkipiispa.

Syyskuussa 1930 pidettiin arkkipiispanvaali, jossa Lauri Ingman voitti Erkki Kailan ja Antti J. Pietilän selvällä äänten enemmistöllä. Ingman oli Helsingin yliopiston käytännöllisen teologian professori ja kokoomuslainen poliitikko. Vaalin jälkeen Pehr Evind Svinhufvudin hallitus valmisti nimitysesityksen presidentti Lauri Kristian Relanderille. Tämä olisi halunnut virkaan Kailan, mutta opetusministeri, Ingmanin puolue- ja kansanedustajatoveri

Paavo Virkkunen puolusti kiivaasti Ingmania. Myös Svinhufvud kannatti Ingmania, ja 10.10.1930 Relander nimitti tämän arkkipiispaksi.⁴⁴

Ingmanin vihkiminen arkkipiispaksi toimitettiin ensimmäisenä adventtisunnuntaina 30.11.1930. Kirkkolakia noudattaen Ingman pyysi vihkijäksi vanhinta naapurihiippakunnan piispaa eli Oulun hiippakunnan Juho Rudolf Koskimiestä, mutta tämä joutui sairautensa vuoksi kieltäytymään. Koskimiehen ehdotuksesta vihkimyksen suoritti Tampereen piispa Jaakko Gummerus (1870–1933).⁴⁵ Tilaisuuden arvovaltaisiin vieraisiin kuului muun muassa tasavallan presidentti.⁴⁶

Ingmanille ojennettiin vihkimyksen yhteydessä virkansa tunnuksiksi kaapu, hiippa ja sauva. Hiippa oli Turun tuomiokirkkoseurakunnan naisten lahja, jonka luovutti tuomiorovastin rouva Aino Candolinin johtama lähetystö 29.11.1930.⁴⁷ Sen suunnitteli Katri Warén mallinaan Nousiaisten sarkofagin piispa Henrikin hiippa. Lopputulos oli kullanhoiteinen

27 Sepponen 2000, 22.

28 Braun 1924, 47–48; 1948; Korhonen 1999, 54.

29 Lindqvist 1941, 45, 49; Carlsson 1969, palsta 598.

30 Statens Historiska Museum 25075:96.

31 Stolt 1965, palstat 628–629; Rydbeck 1972, palsta 74.

32 O'Meadhra 2001.

33 Rydbeck 1972, 73.

34 Stolt 1965, palstat 628–629.

35 Statens Historiska Museum 17033; Rydbeck 1972, palsta 74.

36 Blindheim 1972.

37 Danmarks nationalmuseum 9074; Olsen 1972.

38 Eldjárn 1972.

39 Stolt 1965.

40 Hahnloser & Brugger-Koch 1985, 70–72, Tafel 434–437; Raulet 1999, 84.

41 Sepponen 2000, 24.

42 Riska 1972, 75.

43 Heininen 2005, 159.

44 Välimäki 1994, 293–295.

45 Välimäki 1994, 295.

46 Lehtonen 1935, 11, 29, 33.

47 Turun maakunta-arkisto, Turun tuomiokirkon Isännistön pöytäkirjat 1914–1950, 18.4.1931 § 3.

ja topaasein koristeltu. Päähineeseen oli kirjailtu Turun kaupungin liljat.⁴⁸ Sauvan sitä vastoin oli Ingmanille, entiselle inspektorilleen ja ensimmäiselle kunniajäsenelleen, lahjoittanut Etelä-Pohjalainen Osakunta jäähyväisillanvietossa 29.10.1930. Lahjan isä oli tuolloinen maisteri Aulis J. Alanen. Sen piirustukset laati arkkitehtiylioppilas Hugo Harmia ja valmisti taidetakomo Taito Oy. Kustaa Vilkkunan neuvosta sauvan esikuvaksi otettiin virkatunnus, joka Pyhä Henrikillä on kädessään Elias Brennerin tekemässä maalauskopiossa sittemmin tuhoutuneesta Isonkyrön kirkon keskiaikaisesta alttarikaapista.⁴⁹

Osakunnan sauva jäi Ingmanin yksityiseksi esineeksi, mutta virallista sauvaa valmistettiin jo. Sen luovutusjuhlassa 18.4.1931 pitämässään puheessa uusi opetusministeri Antti Kukkonen kertoi seuraavaa:

Sen johdosta, että vanha, ehkä piispa Maunu Tavastin ajoilta peräisin oleva sauva oli ajanhampaan kalvamana joutunut käyttökelvottomaksi, herätti valtionarkeologi, tohtori Juhani Rinne, joka mitä ansiokkaimmalla tavalla muutenkin on johtanut tuomiokirkon restauroimista, kysymyksen tuomiokirkon kaluston täydentämisestä myös nyt puheenaolevassa suhteessa. Arvoisa edeltäjäni opetusministerinä, tohtori Virkkunen, taasen on huolehtinut päätöksestä uuden sauvan hankkimiseksi. — Voittamattomat esteet ovat viivästyttäneet sauvan valmistumista siinä määrin, ettei sitä alkuperäistä suunnitelmaa noudattaen ole voitu luovuttaa tarkoitukseensa arkkipiispan vihkimisjuhlan yhteydessä.⁵⁰

Juhani Rinteen mukaan sauvan valmistus oli toimeksianto opetusministeri Virkkuselta. Sen saatuaan hän oli neuvotellut yksityiskohdista opetusministeriön kansliapäällikön, esittelijäneuvos Yrjö Loimarannan (1874–1942) kanssa. Keskustelun pohjalta hän otti uuden virkatunnuksen lähtökohdaksi tuomiokirkon vanhan piispansauvan. Rinteen mukaan sauva

näyttää olevan sama, joka on kuvattu piispa Henrikin muistoarkkuun Nousiaisissa, ja mahdollisesti sama, jonka piispa Maunu Tavast hankki kirkkoon samalla kun hän täydensi piispan ja kirkon vaatevarastoa y.m. korustoa.

Kuva 2. Vuonna 1931 valmistuneen arkkipiispan-sauvan koukku. Koukku on valmistettu hopeasta, johon on upotettu kaikkiaan kuusitoista karneolia. Kuva: Visa Immonen.

Samoin kuin hänen uusi piispankaapunsa on myös tämä sauva kenties juuri uutuutensa vuoksi tullut kuvatuksi hänen teettämänsä kansilaattaan P. Henrikin muistoarkkussa.⁵¹

Rinne pyysi kollegaansa arkkitehti Arne Wilhelm Ranckenia (1880–1954) laatimaan ennallistuksen yhdistämällä säilyneen tuomiokirkon sauvan ja kuparilaattojen sauvan (Kuva 2). Ingman sai piirustukset hyväksyttäväkseen, minkä jälkeen sauvan valmistus ja sen kustannusarvion laatiminen annettiin turkulaiselle kultasepälle Hjalmar Saarto-Sahlstedtille (1883–1956).⁵² Tämä oli ollut K. S. Sahlstedtin kultasepäntiikkeen omistaja vuodesta 1923.⁵³

Kuva 3. Arkkipiispan sauvan keskellä oleva koristevahvike. Sauvan pituus on 171 cm, ja se jakautuu kolmeen osaan. Koukkupäässä ja sauvan keskiosassa on kierretapit, joilla osat ruuvataan toisiinsa kiinni. Kuva: Visa Immonen.

Sauvan ja sen säilytyskotelon kustannusarvio oli 9 000 markkaa. Lopulliset kustannukset kasvoivat kuitenkin vielä tuhannella markalla, koska sauvaan sijoitettu vuorikristalli piti tilata ulkomailta ja sauvan kehään kiinnitetyt 16 punertavanruskeaa karneolia olivat odotettua kalliimpia. Kustannusten kohoamista ei estänyt edes se, että ”kultaseppä Saarto-Sahlstedt on asianharrastuksesta uhrannut siihen enemmän työtä kuin mitä aikanaan oli arvioitu ja että arkkitehti Rancken niinikään harrastuksesta asian hyväksi ei ole ottanut piirustuksestaan mitään palkkiota”. Kultaseppä oli jopa ehdottanut, että hän ottaisi omalle kontolleen kustannusarvion ylityksen.⁵⁴

Rinteen mukaan uusi sauva oli ”vain rekonstruktio entisestä, mahdollisimman uskollinen”. Ainoita poikkeuksia tuomiokirkon vanhaan sauvaan nähden oli puisten koristevahvikkeiden päällystäminen hopealla (Kuva 3), ja vuorikristalli oli uudessa sauvassa hieman esikuvaansa pienempi. ”Sauva — on siis tuomiokirkon vanha tunnusomainen sauva jatkuvaa käytäntöä varten uudistettuna ja on jo sellaisena oleva tuomiokirkolle rakas.”⁵⁵

ARKKIPIISPANSAUVAN HERÄTTÄMÄ ARVOSTELU JA SEN VAIKUTUKSET

Uusi arvonmerkki herätti julkista keskustelua, jossa etenkin sen vastustajat olivat kiivassanaisia. Kolmi-
sen viikkoa ennen Ingmanin vihkimystä nimimerkki Hakoniska kysyi viikkokatsauksessaan *Suomen Sosialidemokraatissa*, ”onko meille keskiaika takaisin palaamassa?”. Koska uusi arkkipiispa vei Turkuun mennessään sauvan virkansa merkinä, oli

kysyttävä, että tuleeko uusi arkkipiisamme enemmänkin palauttamaan puhtasoppiseen luterilaiseen kirkkoomme vanhoja katolisia menoja. Ennenhän ovat pappimme ankarasti saarnanneet kaikkia paavillisia villityksiä vastaan. Mutta taitaa aika muuttua, kun miehetkin muuttuvat.⁵⁶

48 Heininen 2005, 163.

49 Kansalliskirjasto, Etelä-Pohjalaisen Osakunnan Pöytäkirja 14.10.1930 § 10; Etelä-Pohjalaisen Osakunnan kronikka II, 158; Lehtonen 1935, 11, 29, 33.

50 Turun maakunta-arkisto, Turun tuomiokirkon Isännistön pöytäkirjat 1914–1950, 18.4.1931 § 1.

51 Turun maakunta-arkisto, Turun tuomiokirkon Isännistölle saapuneita asiakirjoja 1907–1945, Juhani Rinteen kirje Opetusministeriölle 23.3.1931.

52 Turun maakunta-arkisto, Turun tuomiokirkon Isännistölle saapuneita asiakirjoja 1907–1945, Juhani Rinteen kirje Opetusministeriölle 23.3.1931.

53 Laati et al. 1961, 442.

54 Turun maakunta-arkisto, Turun tuomiokirkon Isännistölle saapuneita asiakirjoja 1907–1945, Juhani Rinteen kirje Opetusministeriölle 23.3.1931; Priha 2000a, 45–46.

55 Turun maakunta-arkisto, Turun tuomiokirkon Isännistölle saapuneita asiakirjoja 1907–1945, Juhani Rinteen kirje Opetusministeriölle 23.3.1931.

56 *Suomen Sosialidemokraatti* 8.11.1930.

Kirjeessään Jaakko Gummerukselle Ingman esitti toiveen, ettei hänen vihkiäjällään olisi mitään hiipan ja sauvan käyttöä vastaan:

Tämä pyyntö ei, vakuutan sen, aiheudu katolisuuteen taipuvasta mielialasta, niinkuin ”Hakoniska” S. Sosiaalidemokratissa näkyy edellyttävän, ei myöskään prameiluhalusta, sillä prameilua on piispan vihkimisessä muutenkin enemmän kuin mielenlaatuuni soveltuu, vaan halusta antaa arvoa hyvien ihmisten ystävällisyydelle.⁵⁷

Hannu Välimäki arvelee, että vihkimysseremonia uusine virkatunnuksineen oli matalakirkolliselle Ingmanille jo etukäteen ”melkoinen koettelemus”, mutta välttääkseen pahoittamasta lahjoittajien mieltä hän oli suostunut ottamaan hiipan ja sauvan vastaan.⁵⁸ Samansuuntaisesti Olavi Kares (1903–1988), tuolloinen Turun kristillisen opiston johtaja, muistellessaan vihkimysseremoniaa olettaa Ingmanin alistuneen ”miehisen perusuonteensa” vastaisiin virkamerkkeihin silkasta kohteliaisuudesta: ”Tuskin olin ainoa, josta tuntui, että Ingman puettiin kuin mainosnukke uuden korkeakirkollisen muodin mukaisiin asusteisiin.”⁵⁹

Kaikkein kärkevimmin sanansa asetteli Pietilä. *Vartija*-lehden kirjoituksessa hän toteaa, että mitran ja sauvan käytössä ei voi vedota adiaforoniin eli ehdonvallan asioihin, joita ei pidetä uskonopin suhteen ehdottomina, ei kirkkolakiin eikä liioin kirkkokäsikirjaan, joissa mainitaan vain risti ja kaapu piispan virkamerkkeinä. Vaa’ankieliasemaan Pietilän tekstissä nousee kuitenkin kirkkokansa.⁶⁰

Mitä juuria mitran ja sauvan käyttämisellä on Suomen kristikansan tajunnassa? Mainitut arvomerkit ovat olleet jo niin kauan poissa käytännöstä, että niiden käytäntöön ottaminen vaikuttaa täydelliseltä uutuudelta, ja mahdollonta on ajatella, että Suomen kristikansan kantajoukko, talonpojat, työmiehet ja kaupunkien pieneläjät, voisivat omasta aloitteestaan keksiä ruveta vaatimaan niiden käytäntöön ottamista. Ne eivät yksinkertaisesti käsitä mitä niillä tahdotaan ilmaista. – Jos kerran lähdettiin tälle tielle, niin aivan yhtä hyvin olisi voitu mennä askel etemmäksi. Miksi arkkipiispa Ingmanille ei yksin tein hankittu varsinaista ja ainoata oikeata arkkipiispan merk-

kiä, olkavaatetta, palliumia; luultavasti Roomassa olisi tarvetta kohtaan ollut riittävästi ymmärtämystä, jotta siihen tarkoitukseen olisi luovutettu oikeata ainetta, pyhän Agneksen lampaiden villoja.⁶¹

Lopuksi Pietilä kiinnittää huomionsa apostolisen seuraannon ajatukseen ja keskusteluun sen uudistamisesta Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa: ”Mutta varmaa on, että apostolisen succession uudistamisella olisi ollut aivan toisenlainen uskonnollinen merkitys kuin arkkipiispan juhlapuvun lisäämisellä.”⁶²

Pietilä oli arvostellut piispan virka-asun uudistamista jo vuonna 1926, kun Tampereen piispa Jaakko Gummerukselle valmistettiin piispankaapu. Sen taustalla oli Porvoon hiippakunnan piispanistuimen siirtäminen Tampereelle vuonna 1923. Gummerus sai pitää virkansa tunnuksena kaularistin, mutta piispankaapu jäi Porvooseen ruotsinkielisen hiippakunnan käyttöön. Siksi vuonna 1925 Tampereen tuomiokapituli tilasi Suomen Käsityön Ystäviltä uuden piispankaavun, ja se valmistui seuraavana vuonna. Hiipan kuvioinnin suunnittelivat arkkitehti Armas Lindgren ja tekstiilitaiteilija Greta Strandberg, kun taas kirkkotaiteeseen perehtynyt Eino Sormunen toimi teologisena asiantuntijana.⁶³ Pietilä arveli, että ”Jumala antaa tällaisen pikku koreilun anteeksi”, mutta pohjimmiltaan se on nykyaikaisessa seurakunnassa anakronismi, ”jota on ylen vaikea puolustaa muulla kuin sillä näkökohdalla, että eräiden henkilöiden saattaa olla silloin tällöin hauskaa pukeutua huomiota herättävän koreasti”.⁶⁴ Jälleen Pietilä vetoaa kansan tuntoihin, sillä uuden kaavun hankkiminen on ”kerrassaan puolustamaton siitä yksinkertaisesta syystä, että nykyisen kansan uskonnollinen tajunta ei niitä kaipaa muualla kuin joissakin harvoissa maanpaikoissa, kuten esim. Länsi-Suomessa”.⁶⁵

Pietilä palasi uudemman kerran piispansauvaasiaan vuonna 1931, kun tieto opetusministerin tilauttamasta piispansauvasta tuli yleiseen tietoisuuteen. Opetusministeri Virkkusen pyrkimykset piispansauvan osalta Pietilä katsoo yllätyksettömiksi:

Tohtori Virkkusen pyyteet minä tällä alalla hyvin ymmärän. Hän on aina rakastanut komeutta ja eleitä, ja sellaisena hän tulee kuolemaankin.⁶⁶

Mutta valtiovallan vetämistä mukaan tällaiseen uudistustyöhön Pietilä pitää vaarallisena. Hän maa-lailee sauvan luovuttamisjuhlan saamaa julkista huomiota ja toteaa purevasti:

Ja kun kerran päästään alkuun, niin eikö olisi varminta jatkaa samaan sävyyn. Voisihan ajatella *jokavuotisia* pyhän sauvan juhlia, jotta tämä meidän sukupolvemme suuri ajatus pääsisi täyteen käytäntöön ja tehoon maailmanpulan selvittämisessä.⁶⁷

Pietilä, kuten Kareskin, retoriikallaan naisellistaa uusien piispanmerkkien kantamisen – kyse on ”pikku koreilusta”, ”hepeneistä” ja ”ulkoisesta komeudesta” – ja pitää niistä pidättäytymistä vastaavuoisesti sisäisenä lujutena ja ”uskonnollisena näkemysenä”.⁶⁸

Vaikka Pietilä asettui lujasanaisesti uutuutta vastaan katsoen sen edustavan kansan harhauttamista ja petollista johdattamista kohti katolista, kansalle vierasta juhlallisuutta, ei hänen vastalauseillaan ollut vaikutusta sauvan ja hiipan käytön leviämiseen Suomen kirkossa. Turun tuomiokirkon uuden sauvan myötä muut hiippakunnat alkoivat nimittäin yksi toisensa jälkeen hankkia piispansauvoja.⁶⁹ Tampereen uudelle piispalle Aleksille Lehtoselle (1891–1951) hankittiin hiippa ja sauva vuonna 1934. Kun Viipurin piispa Yrjö Loimaranta vihittiin virkaansa seuraavana vuonna, hänelle luovutettiin täydellinen piispan virka-asu. Porvoon piispa Max von Bonsdorff vastaanotti piispansauvan vuonna 1937, ja Eino Sormunen vihittiin piispankaavussa Kuopion hiippakunnan piispaksi vuonna 1939.⁷⁰ Lopulta myös kirkkokäsikirja koki muutoksia, sillä siinä missä vuoden 1913 laitos mainitsee piispanmerkkeinä kaavun ja ristin, vuoden 1963 uudistusten myötä puhutaan kaavun ohella vain piispan viran merkeistä.⁷¹

Huolimatta sauvan ja mitran hankkimisesta hiippakuntiin niiden käyttö koettiin ongelmalliseksi. Vielä 1960-luvullakin piispa oli virantoimi-

tuksessa pukeutuneena papinpukuun ja mustaan kappaan kantaen kädessä hiippakuntansa piispansauvaa. Erityisesti hiipan käyttö on ollut vähäistä, ja arkkipiispan hiippa on jäänyt parin käyttökerran jälkeen varastoon.⁷²

ARKKIPIISPANSAUVA JA EKUMEENINEN LIIKE

Pietilä henkilöi kritiikkinsä Virkkuseen, jota hän piti ”Suomen pääkerettiläisenä”.⁷³ Virkkunen olikin teologisilta kannoiltaan vapaamielinen edustaen historiallista raamatunselitystä ja ollen aktiivinen ekumeenisessa liikkeessä. Arkkipiispansauvan valmistuksen historia oli osa pohjoismaisia ja ekumeenisia virtauksia. Simo Heininen luonnehtii Uppsalan arkkipiispa Nathan Söderblomia (1866–1931) matalakirkollisen Gustaf Johanssonin ”suureksi vastapeluriksi”, sillä Söderblom esiintyi usein täydessä arkkipiispan virka-asussa. Vuonna 1921 hän vihki virkaansa Viron arkkipiispa Jakob Kukkin ja vuonna 1922 Latvian luterilaiset piispat Karl Irben ja Peter Harald Poelchaun. Näistä tilai-

57 Kansalliskirjasto, Lauri Ingmanin kirje Jaakko Gummerukselle 24.11.1930; Välimäki 1994, 296.

58 Välimäki 1994, 296–297.

59 Kares 1977, 150.

60 Vrt. Pietilä 1925, 206, 208–209; 1928, 248.

61 Pietilä 1930, 244.

62 Pietilä 1930, 245.

63 Heininen 2005, 159, 161.

64 Pietilä 1926, 39.

65 Pietilä 1926, 40.

66 Pietilä 1931, 82.

67 Pietilä 1931, 83.

68 Pietilä 1926, 39–40; 1930, 245–246.

69 Priha 2000a, 45–46.

70 Heininen 2005, 163–165.

71 Kirkkokäsikirja 1913, 263; 1964, 163.

72 Lehtonen 1935, 13; Priha 2000b, 322; Heininen 2005, 161, 168.

73 Virkkunen 2002, 44–45.

suuksista Jaakko Gummerus osallistui Tallinnan ja kirkkohistorian professori Martti Ruuth Riian vihkimykseen.⁷⁴

Virkkunen keskusteli Söderblomin kanssa Helsingissä vuonna 1920, jolloin arkkipiispa kertoi Ruotsin ja Englannin kirkkojen välillä syntyneestä virallisesta veljesyhteydestä ja esitti toiveensa Suomen kirkon hakeutumisesta vastaavaan yhteyteen.⁷⁵ Virkkusen ekumeeninen kiinnostus kasvoikin koko 1920-luvun. Piispaallista prameutta oli runsaasti nähtävillä vuoden 1925 ekumeenisessa maailmankonferenssissa, johon myös Virkkunen osallistui. Tampereen pappeinkokouksessa vuonna 1927 hän puhui esitelmässään ”Suomen kirkon kansainvälisten suhteitten ja kansainvälisen edustuksen järjestämisestä” Canterburyn arkkipiispan yhteydenotoista ja yhteistyöstä Englannin anglikaanisen kirkon kanssa.⁷⁶

Anglikaaninen kirkko teki aloitteen veljesuhteen solmimisesta Suomen kirkkoon vuonna 1933. Pyrkimyksenä oli luoda ehtoollisyhteys eli kirkkojen jäsenten pääseminen vastavuoroisesti ehtoollispöytään. Tällaisen veljeyssovimuksen anglikaaninen kirkko katsoi voivansa sopia vain sellaisten piispaallisten kirkkojen kanssa, joissa oli säilynyt katkeamaton apostolinen suksessio. Suomessa piispaallinen seuraanto oli katkennut vuonna 1884, kun kaikki maan kolme piispaa olivat kuolleet lyhyen ajan sisällä eikä uuden piispan vihkijäksi poliittisista syistä voitu kutsua ketään Ruotsista.⁷⁷ Apostolisen suksession vaade ei kuitenkaan lopulta osoittautunut ratkaisevaksi. Avauspuheessaan englantilais-suomalaisen neuvottelukunnan kokouksessa Lontoossa 1933 Canterburyn arkkipiispa viittasi Englannin ja Suomen aikaisempaan kirkkohistorialliseen yhteyteen:

Muistan, miten 12:nne ja 13:nne vuosisadalla suurlta osalta kahden englantilaisen, Henrikin ja Tuomaan, toimesta kristillinen usko tuotiin Suomeen ja miten ryhdyttiin toimenpiteisiin kirkollisen elämän järjestämiseksi näissä maissa. Ei mikään toive ole sydäntäni lähempänä, kuin että suhteita Englannin ja Suomen kirkkojen välillä taas kerran laajennettaisiin.⁷⁸

Arkkipiispansaavan taustalta paljastuu Virkkusen ekumeeninen ja erityisesti anglikaaniseen yhteyteen kytkettyvä kirkkopolitiikka sekä yleisiä pohjoismaisia kirkollisia virtauksia. Sen keskiaikaisuus niveltyy silti myös luontevaksi osaksi Rinteen antikvaarista työtä.

RINTEEN NÄKEMYS KESKIAJASTA

Rinteen menneisyyskäsityksen punaisena lankana kulkee jatkuvuus yhtäältä menneen ja nykyisen ja toisaalta kirjallisten ja aineellisten jälkien välillä. Tämä jatkuvuus värityy lakkaamatta kansalliseksi ja paikalliseksi erityisyydeksi. Rinteen tutkimukset ja restauroinnit sijoittuivat useiden keskiaikaa tutkivien, nykyisin terävämmin toisistaan erottuneiden tieteiden alalle. Suomalaisesta taidehistoriasta Henrik Lilius erottaa 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa kaksi kehityslinjaa, akateemisen ja antikvaarisen taidehistorian, joista Rinne edustaa jälkimmäistä.⁷⁹ Siinä missä akateemisen taidehistorian edustajat toimivat yliopistollisissa viroissa, olivat kansainvälisesti suuntautuneita ja tutkivat pääasiallisesti uutta kuvataidetta, antikvaarisen taidehistorian edustajat työskentelivät muinaismuistohallinnossa eli Muinaistieteellisen toimikunnan alaisuudessa ja keskittyivät kansallisiin kohteisiin.

Rinteen tutkima aikakausi määrittäytyi hyvin monitahoisesti suhteessa kansalliseen menneisyyskäsitykseen. Suomen keskiajan asema nimittäin poikkeaa oleellisesti siitä, millaiseksi keskiaika on merkityksellistynyt muun Euroopan kansallisissa historiankirjoituksissa. Etenkin Keski- ja Etelä-Euroopassa varhaiskeskiaika on 1800-luvulta alkaen romanttisessa historiankirjoitusperinteessä kuvattu aikakaudeksi, jolloin roomalaisen imperiumin hajottua alkoi Euroopan kartalle muodostua myöhempien kansakuntien ja kansallisvaltioiden esimuotoja.⁸⁰ Suomessa keskiajan kronologinen myöhäisyys ja erityispiirteet tekevät sen asemasta kansallisessa historiankirjoituksessa erilaisen.

Derek Fewster nimeää suomalaishistoriaprojektin keskeiseksi teemaksi itsenäistymisen ja toisen maailmansodan välisenä aikana *militantin keskiaikaisuuden*. Siinä voimakkaan sotilaallinen

tulkinta menneisyydestä asettui osaksi kansallista menneisyyttä heijastaen uutta, bolshevikkien muodostamaa toiseuden uhkaa. Kansallishistoriallinen mielenkiinto keskittyi myöhäisrautakauden ja varhaiskeskiajan taitteeseen, jolloin ruotsalaiset valloittajat saapuivat maahan ja alistivat sen Ruotsin kuninkaan ja katolisen kirkon alaisuuteen. Aikakautta ennen vieraiden valloittajien saapumista kuvattiin sankarisoturien ankarana taisteluna heimoitsenäisyyden puolesta.⁸¹

Samaan aikaan kun modernismi ja edistyksen aatteet saivat yhä suuremman jalansijan kulttuuriliitit ajattelussa, menneisyydestä tuli kansallisessa projektissa marginaalisempi kuin se oli ollut autonomian ajalla. Antikvaarinen kulttuurinationalismi korvautui kansallisen menneisyyden banalisoinnilla eli pyrkimyksellä kasvattaa massoja tietoiseksi kansallisesta menneisyydestä. Etenkin Pietilän ajattelussa korostuu väestön jakautuminen sivistyneistöön ja kansaan niin, että edellisen tulee yrittää ymmärtää jälkimmäisen luonteenlaatua ja tähän ymmärrykseen nojaten vaalia oikeanlaista kristillisyyttä: ”Kristuksen evankeliumi olisi saatettava kansan kaikille kerroksille, nimenomaan myöskin talonpojille, sosialisteille ja marxilaisille kommunisteille – —.”⁸²

Fewster ei pohdi myöhemmän keskiajan ja sen monumentaaliarkkitehtuurin asemaa kansallishistoriallisessa näkemyksessä. Myöhäinen keskiaika onkin merkityksiltään paljon moniselitteisempi. Yhtäältä se oli aikakausi, jolloin Suomen nähtiin liittyneen osaksi läntistä sivistystä ja kääntyneen pois idästä. Etenkin autonomian ajalla keskiajalla oli tämän läntisyyden ja sivistyskansojen rintamaan kuulumisen takia tärkeä sija. Lisäksi keskiajan tutkimus on vetänyt puoleensa paljon suomenruotsalaisia tutkijoita kaiketi sekä tutkimusalan kansainvälisyyden että sen ruotsalaisuuden tähden.⁸³ Toisaalta keskiaikaa leimaava Ruotsin kuninkaan ja katolisen kirkon valta koettiin jo 1800-luvulla vieraiksi ja pinnallisiksi elementeiksi autenttisessa suomalaisuudessa. Eräs strategia tämän ongelman kiertämiseksi oli korostaa Turun hiippakunnan suhteellisen itsenäistä asemaa eräänlaisena esimuotona autonomialle. Tässä katsannossa piispat

olivat ensimmäisen Suomi-keskeisen politiikan harjoittajia. Esimerkiksi professori Jalmari Jaakkola (1885–1964) pyrki tulkinnoissaan eroon ruotsalaisesta näkökulmasta. Hänelle keskiaikaisuudessa olennaista oli idän ja lännen välinen taistelu Suomesta sekä kansallismielisten piispojen ja muiden hallintomiesten rooli tässä valtapelissä.⁸⁴

Rinteen tulkinat keskiajasta välttävät varhaiskeskiajan militarisoimista – hän ei usko käännäytystyön verisyyteen.⁸⁵ Sen sijaan hänelle keskiajassa kiinnostavinta ovat sen kulttuuriset siteet, vaikka hän kyllä voimakkaasti korostaakin paikallistraditioiden merkitystä. Hänelle keskiaika on loisteliiden kulttuuristen saavutusten eli linnojen ja kirkkojen sekä kirkollisten aarteiden aikaa. Rinteen tutkimuksessa kirkolla ja sen traditioiden mahdollisimman vanhoilla aineellisilla siteillä on keskeinen sija. Tässä hän eräällä tavalla noudatteli ja tuki evankeliluterilaisessa kirkossa olleita virtauksia ja niiden käsitystä apostolisesta suksessiosta Pyhästä Henrikistä aina nykyiseen arkkipiispaan.

ARKKIPIISPANSAUVA JA KESKIAIKAISUUDEN JATKUMO

Uuden piispansauvan valmistaminen kiteyttää Rinteen tavan työskennellä ja hänen edustamansa antikvarismin suhteen kansalliseen ajatteluun. Ensinnäkin uudelle sauvalle oli käytännöllinen nykyhetken tarve, joka liittyi muinaismuistoihin ja kansallisiin perinteisiin. Rinteen tehtävä oli varmistaa tarpeen

74 Heininen 2005, 159–160.

75 Virkkunen 1955, 176–180.

76 Virkkunen 2002, 45–47, 50.

77 Gulin 1967, 258–263.

78 Virkkunen 1955, 180.

79 Lilius (1983) 1999, 107.

80 Vrt. Geary 2002, 15–41.

81 Fewster 2006.

82 Pietilä 1930, 245.

83 Engman 1990.

84 Pirinen 1985.

85 Rinne 1921; 1923.

täyttämisen tietyissä taloudellisissa rajoissa. Samoin antikvaarisessa taidehistoriassa yleisemmin, enemmän kuin akateemisessa, lähdeaineistoa luettiin ja tuotettiin hyvin käytännönläheisessä vuoropuhelussa uusien perinteiden suunnittelemisen ja muinaisjäännösten rekonstruoinnin kanssa.

Toiseksi Rinne ei ollut ainoa, joka oli osallisena muinaisuuden rekonstruoinnissa. Se päinvastoin vaati useiden ammattilaisten, arkkitehtien ja käsityöläisten panosta. Rinteen tehtävänä arkkipiispausauvan valmistuksessa oli huolehtia tieteellisestä perustasta ja organisoida sen pohjalta arkkitehti Ranckenin ja kultaseppä Saarto-Sahlstedtin työ.

Kolmanneksi selvitys sauvasta ja sen historiallisesta taustasta edustaa Rinteen argumentoinnin tyypillistä rakennetta: hänen tulkintansa perustuvat ongelmattomaksi katsotulle jatkumolle menneestä nykyisyyteen ja luottamukseen siitä, että aineelliset jäljet paljastavat menneen sellaisena kuin se oli. Tällainen asennoituminen eroaa painokkaasti nykyisestä lähdeskeptisistä, jolla säilyneen lähdeaineiston valikoitumiseen ja sen edustavuuteen suhtaudutaan. Rinne sitä vastoin kerää kokoon kaikki aineelliset jäljet ja kirjallisen sekä kuvallisen aineiston ja kutoo niistä yhden kaikenkattavan kertomuksen. Hän olettaa, että tuomiokirkon vanha sauva on keskiaikainen ja kytkee sen Magnus Tavastiin, keskiajan suomalaisena suurmiehenä pidettyyn piispaan.

Rinteelle luonteenomainen menetelmä yhdistää saumattomasti kaikki aineisto ja taipumus nähdä kaikki aineelliset jäänteet osana laajaa Suomen poliittista ja piispavetoista, henkilöhistoriallista kertomusta sopi Virkkusen edustamiin ekumeenisiin ja kansainvälisiin virtauksiin. Näiden tekijöiden polttopisteessä syntyi arkkipiispausauva, joka oli merkki aineellisesta jatkuvuudesta ja kansallisesta perinteestä, joka kurottuu katoliselta keskiajalta nykypäivän luterilaiseen kirkkoon.

KIRJALLISUUS

BLINDHEIM, MARTIN

1972 "Stav: Norge". *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 17, 76–78.

BRAUN, JOSEPH

1924 *Liturgisches Handlexikon*. Regensburg: Verlag Josef Kösel & Friedrich Pustet Komm.-Ges., 2. Aufl.

1948 "Bischofsstab". *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte 2: Bauer – Buchmalerei*. Hrsg. O. Schmitt. Stuttgart: Alfred Druckenmüller, 792–803.

CARLSSON, LIZZIE

1969 "Rätssymbolik". *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 14, 598–606.

EDGREN, HELENA & MELANKO, KIRSTI (TOIM.)

1996 *Pyhän Henrikin sarkofagi*. Helsinki: Museovirasto.

ELDJÄRN, KRISTJÁN

1972 "Stav: Island". *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 17, 78.

ENGMAN, MAX

1990 "Valtakunnallinen, suomalainen vai suomenruotsalainen näkökulma? Ruotsinkielisestä historian tutkimuksesta Suomessa". *Historia nyt: Näkemyksiä suomalaisesta historian tutkimuksesta*. Toim. P. Ahtiainen, M. Kuisma, H. Kurki, P. Manninen, K. Mustakallio, M. Peltonen, J. Tervonen & I. Turunen. Porvoo, Helsinki & Juva: WSOY, 39–63.

FEWSTER, DEREK

2006 *Visions of Past Glory: Nationalism and the Construction of Early Finnish History*. Helsinki: Finnish Literature Society.

FINNBERG, JULIUS

1929 *Turun Tuomiokirkon vuosisataiset vaiheet*. Helsinki: Otava.

FMU

– *Finlands Medeltidsurkunder samlade och i tryck utg. af Finlands statsarkiv genom Rein.*

- Hausen I–VIII. Helsingfors: Statsarkivet, 1910, 1915, 1921, 1924, 1928, 1930, 1933, 1935.
- GEARY, PATRICK J.
2002 *The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- GULIN, EELIS
1967 *Elämän lahjat: Edellinen osa: 1893–1945*. Porvoo & Helsinki: WSOY.
- HAHNLOSER, HANS R. & BRUGGER-KOCH, SUSANNE
1985 *Corpus der Hartsteinschliffe des 12.–15. Jahrhunderts*. Berlin: Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft.
- HAUSEN, REINHOLD
1884 *Åbo domkyrkas räkenskaper 1553–1634*. Åbo: Bestyrrelsen för Åbo stads historiska museum.
- HEININEN, SIMO
2005 ”Hiippa, sauva ja kaapu”. *Kirkko-taideviestintä: Markku Heikkilän juhla-kirja*. Toim. Sari Dhima. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 197, 159–170.
- KARES, OLAVI
1977 *Pohjanmaan lakeuksilla ja Auran rannoilla*. Porvoo, Helsinki & Juva: WSOY.
- KIRKKOKÄSIKIRJA
1913 *Kirkkokäsikirja Suomen Suurruhtinaanmaan Evankelis-luterilaiselle Kirkolle*. Sortavala: Suomen Kirkon Sisälähetysseura.
1964 *Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkkokäsikirja*. Pieksämäki: Suomen Kirkon Sisälähetysseura.
- KJÖLLESTRÖM, SVEN
1965 *Kräkla och mitra: En undersökning om biskopsvigningar i Sverige under reformationstidevarvet*. Lund: Gleerup.
- KORHONEN, TEPPO
1999 ”Keppi ja sauva – vallan ja kurjuuden symbolit”. *Tekniikkaa, taidetta ja taikauskoo*. T. Korhonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 48–79.
- KÄLLSTRÖM, OLLE
1939 *Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland förlorat genom Gustav Vasas konfiskationer*. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag.
- LAATI, IISAKKI & BLOMSTEDT, YRJÖ & HAVU, I. & POIJÄRVI, L. ARVI P.
1961 *Kuka kukin oli*. Helsinki: Otava.
- LEHTONEN, ALEKSI
1935 ”Arkkipiispa Lauri Ingman”. *Kaksi piispaa: Lauri Ingman + Jaakko Gummerus: Kuvajulkaisu*. Helsinki: Otava, 7–36.
- LILIUS, HENRIK
(1983) 1999 ”Tutkimustraditio Suomen taidehistoriankirjoituksessa”. *Taidehistoriallisia tutkimuksia* 20, 105–113.
- LINDQUIST, IVAR
1941 *Västgötalagens litterära bilagor: Medeltida svensk småberättelsekonst på poesi och prosa*. Lund: Vetenskaps-societeten i Lund.
- NIKULA, OSCAR & NIKULA, SIGRID
1987 *Turun kaupungin historia 1521–1600: Toinen nide*. Turku: Turun kaupunki.
- NORDSTRÖM, J. J. & VON FEILITZEN, O. & NAUMAN, ERIK (RED.)
1872 *Lagförslag i Carl den niondes tid: Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686*. Handlingar rörande Sveriges historia: Andra serien II: Avd. 1. Stockholm: Kongl. Riksbiblioteket.
- OLSEN, RIKKE AGNETE
1972 ”Stav: Danmark”. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 17, 75–76.
- O’MEADHRA, UAININN
2001 ”Kräklan: Ett unikt och viktigt fynd”. *Biskopen i museets trädgård: En arkeologisk gåta*. Red. S. Tesch & R. Edberg. Sigtuna: Sigtuna museum, 67–89.
- PAULUS JUUSTEN
1988 *Catalogus et ordinaria successio episcoporum Finlandensium*. Ed. S. Heininen. Helsinki: Societas Historiae Ecclesiasticae Fennica.
- PERSSON, ROLAND
1973 *Johan III och Nova Ordinantia*. Lund: Gleerup.
- PIETILÄ, ANTTI J. (SYNSYGUS)
1925 ”Kansallisuus ja kristillisuus”. *Vartija XXXVIII*, 198–210.
1926 ”Uusi piispankaapu”. *Vartija XXXIX*, 39–40.
1928 ”Katolilaisuus ja vapaamuurarius”. *Vartija XLI*, 246–253.
1930 ”Mitra ja sauva”. *Vartija XLIII*, 242–246.

- 1931 "Arkkipiispan virkamerkit". *Vartija* XLIV, 81–83.
- PIRINEN, KAUKO
- 1985 "Jalmari Jaakkolan keskiajan kuva tämän hetken näkökulmasta". *Historiallinen aikakauskirja* 2/1985, 113–119.
- PRIHA, PÄIKKI
- 2000a "Suomen hiippakuntien piispankaavut, hiipat ja sauvat". *Ornatus episcoporum: Suomen piispojen liturginen asu*. Toim. R. Kaisti. Turku: Suomen kirkon hiippakunnat, Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymä & Turun tuomiokirkkomuseo, 33–114.
- 2000b "Tuomiokirkon tekstiilit". *Kansallispyhäkkö: Turun tuomiokirkko 1300–2000*. Toim. C. J. Gardberg, S. Heininen & P. O. Welin. Helsinki: Tammi, 319–323.
- PYLKKÄNEN, RIITTA
- 1976 *Ars sacra/ornamenta sancta Cathedralis Aboensis*. Turku: Turun evankelis-luterilaiset seurakunnat & Turun taidemuseo.
- RAULET, SYLVIE
- 1999 *Rock Crystal Treasures from Antiquity to Today*. New York: The Vendome Press.
- RINNE, JUHANI
- 1921 "Ruotsalaisten käännystoimen laadusta Suomessa ruotsinvallan ensimmäisellä vuosisadalla". *Historiallinen aikakauskirja* 1921, 39–52.
- 1923 "Tanskalaisten ristiretket Suomeen linnatutkimuksen valossa". *Historiallisia tutkimuksia J. R. Danielson-Kalmarin kunniaksi hänen täytäessään 70 vuotta*. Porvoo: WSOY, 1–23.
- 1932 *Pyhä Henrik: Piispa ja marttyyri*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 33. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- 1948 *Turun tuomiokirkko keskiaikana 2: Alttarit ja kirkolliset toimitukset*. Turku: Turun tuomiokirkon isännistö.
- RISKA, TOVE
- 1972 "Stav: Finland". *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 17, 75.
- RYDBECK, MONICA
- 1972 "Stav". *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 17, 71–75.
- SEPPONEN, EERO
- 2000 "Piispan liturginen asu ja piispanviran tunnukset Suomen kirkossa aikojen saatossa". *Ornatus episcoporum: Suomen piispojen liturginen asu*. Toim. R. Kaisti. Turku: Suomen kirkon hiippakunnat, Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymä & Turun tuomiokirkkomuseo, 17–31.
- STOLT, BENGT
- 1965 "Liturgisk dragt". *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 10, 626–637.
- TIILILÄ, OSMO
- 1972 *Antti J. Pietilä: Kiistelty kirkonmies*. Porvoo & Helsinki: WSOY.
- VIRKKUNEN, PAAVO
- 1955 *Etsimääni ja löytämäni: Elettyä ja ajateltua*. Helsinki: Kirjapaja.
- VIRKKUNEN, PAAVO (NUOR.)
- 2002 *Lannistumaton: Paavo Virkkusen elämä*. Helsinki: WSOY.
- VÄLIMÄKI, HANNU
- 1994 *Lauri Ingman kirkkopoliittikkona*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 166. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.